

УДК 340.15:351.746.1(477)

Окіпнюк В. Т.,
кандидат юридичних наук, доцент,
завідувач кафедри теорії та історії
держави і права Національної академії
Служби безпеки України

ЮРИДИЧНИЙ СТАТУС МІСЦЬ УТРИМАННЯ ЗААРЕШТОВАНИХ В ОРГАНАХ ДЕРЖАВНОЇ БЕЗПЕКИ УРСР (1929–1953 РОКИ): ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ

У статті характеризуються юридичні акти, які регулювали діяльність місць утримання заарештованих в органах державної безпеки УРСР у період тоталітарного режиму. Визначено основні організаційні форми їх функціонування, зміни у відомчій підпорядкованості. Проаналізовано внутрішній розпорядок і тюремний режим, установлений для заарештованих.

Ключові слова: внутрішні тюрми; внутрішні тюремні камери; органи державної безпеки; затримані; заарештовані; підслідні.

В статті характеризуються юридические акты, которые регулируют деятельность мест содержания арестованных в органах государственной безопасности УССР в период тоталитарного режима. Определены основные организационные формы их функционирования, изменения в ведомственном подчинении. Проанализировано внутренний распорядок и тюремный режим, установленный для арестованных.

Ключевые слова: внутренние тюрьмы; внутренние тюремные камеры; органы государственной безопасности; задержанные; арестованные; подследственные.

Постановка проблеми. У період панування в Україні упродовж 1929–1953 рр. радянської тоталітарної системи органи державної безпеки були наділені широкими повноваженнями щодо реалізації створеного партійно-державною верхівкою СРСР механізму масових політичних репресій. У цьому механізмі важливу роль відігравали установи з утримання заарештованих осіб, які існували в органах державної безпеки. Їх юридичний статус та особливості функціонування залишаються малодослідженими в історико-правовій літературі. З огляду на це зазначена

проблема є актуальною для сучасної вітчизняної історико-правової науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика механізму масових політичних репресій в Україні у період тоталітаризму розглядалася в працях І. Б. Усенка, О. М. Мироненка, О. П. Бенька, І. Г. Біласа, О. М. Шармар, В. В. Россіхіна, Г. Я. Савчин та інших. Однак у них юридичний статус та особливості функціонування місць утримання заарештованих в органах державної безпеки як окрема наукова проблема не висвітлювалися.

Постановка завдання. Метою статті є юридичний аналіз нормативних актів, які визначали юридичний статус і регулювали функціонування місць утримання заарештованих в органах державної безпеки УРСР у період тоталітарного режиму (1929–1953 рр.).

Виклад основного матеріалу. Органи державної безпеки УСРР як органи, що проводили дізнання та попереднє слідство, мали право застосовувати до підозрюваних осіб арешт як запобіжний захід. У 1920-ті рр. організація утримання заарештованих здійснювалася комендатурами та спеціальними тюремними підвідділами місцевих органів ДПУ. З початком масових репресій у 1930-ті рр. кількість осіб, заарештованих органами державної безпеки, значно збільшилася. Тому для забезпечення потреб оперативно-слідчої діяльності виникла необхідність детального врегулювання юридичного статусу місць утримання заарештованих осіб, які перебували під слідством в органах державної безпеки. Наказом НКВС СРСР № 00112 від 15 березня 1937 р. введено в дію Положення про тюрми ГУДБ НКВС СРСР для утримання підслідних і Правила внутрішнього розпорядку в тюрмах ГУДБ НКВС СРСР для підслідних [1, арк. 164–172].

Ці тюрми створювалися при НКВС СРСР і УНКВС республік, країв і областей для утримання осіб, які перебували під слідством і судом у справах ГУДБ (УДБ УНКВС), з метою створення режиму повної ізоляції їх від зовнішнього світу. Тюрми перебували в централізованому підпорядкуванні 10-го відділу ГУДБ НКВС СРСР. Прийняття заарештованих відбувалося цілодобово на підставі ордера органу НКВС, який мав право

здійснювати арешти, або письмового розпорядження керівництва НКВС СРСР, ГУДБ НКВС СРСР, УНКВС республік, країв і областей. На кожному заарештовану особу заводилася особова тюремна справа та заповнювалася облікова картка. Здійснювався особистий обшук і обшук речей заарештованого, проводилася санітарна обробка осіб. Допити заарештованих осіб та очні ставки проводилися в приміщенні тюрми у спеціально обладнаних для цього ізольованих кімнатах або в приміщеннях відділів ГУДБ-УДБ, які вели справу заарештованого. Після винесення судового вироку або рішення особливої наради при НКВС СРСР заарештованих осіб переводили в місця позбавлення волі або звільняли.

Режим утримання заарештованих у тюрмах був дуже суворим. Заарештовані були позбавлені можливості реалізації більшості конституційних прав. За порушення правил внутрішнього розпорядку тюрми до них згідно з Положенням могли бути застосовані такі дисциплінарні стягнення, як позбавлення прогулянок, переведення в одиночну камеру або в карцер на строк до 5 днів, заборона користування грошима, які є на рахунку заарештованого, та книгами з тюремної бібліотеки на строк до 15 днів. Зазначені покарання в разі «образливої словесної або письмової заяви» чи інших «образливих витівок» заарештованого дозволялося збільшувати до 20 днів – щодо позбавлення прогулянок і переведення у карцер, а щодо інших стягнень – до двох місяців. До заарештованих, які «бешкетували», допускалося застосування гамівної сорочки.

Згідно з наказом НКВС СРСР № 00839 від 28 липня 1939 р. введе-

но в дію нове Положення про тюрми НКВС для утримання підслідних [2, арк. 154–182]. Внутрішній режим для заарештованих осіб став ще більш жорстким. Зокрема, відповідно до наказу НКВС СРСР № 001453 від 21 листопада 1940 р. розширено перелік дисциплінарних покарань за порушення тюремного режиму. До них додавалися такі види, як позачергове чергування з прибирання камери на строк до 7 діб, позбавлення права листування, побачень з рідними та отримання продуктових передач на строк до одного місяця та деякі інші. При накладенні дисциплінарного стягнення дозволялося застосування принципу колективної відповідальності, коли співкамерники відмовлялися назвати порушника режиму [3, арк. 164–165].

Хоча Положення називалося про тюрми для утримання підслідних, але воно застосовувалося також до тимчасово затриманих осіб, щодо яких не було санкції прокурора про обрання арешту як запобіжного заходу та, відповідно, порушеної кримінальної справи. Особливості юридичного оформлення перебування у внутрішніх тюрмах органів державної безпеки осіб цієї категорії визначено набагато пізніше, у 1944 р., з прийняттям Положення про внутрішні тюрми та ВТК НКДБ СРСР.

Крім того, на додаток до Положення про тюрми НКВС для утримання підслідних і для внесення до них змін було прийнято окремі акти, які стосувалися як загальних питань внутрішнього режиму, так і особливостей його застосування для підслідних певних категорій. Це, насамперед, наказ НКВС СРСР № 0411 від 14 грудня 1939 р., який регулював режим утримання ув'язнених і охо-

рони тюрем [3, арк. 110–151], інструкція по санітарній службі тюрем НКВС Союзу РСР, оголошена наказом НКВС СРСР № 0457 від 23 жовтня 1940 р. [3, арк. 50–100], та інструкція про режим утримання неповнолітніх правопорушників у тюрмах НКВС для підслідних, уведена в дію наказом НКВС СРСР № 0284 від 9 липня 1940 р. [3, арк. 37–40]

Так, тюремний режим для неповнолітніх осіб, які потрапляли в тюрми НКВС для підслідних, мав бути «частково пом'якшеним» порівняно з дорослими ув'язненими, а також передбачати проведення «культурно-виховної роботи». Для цього вводилися посади штатних вихователів, які підпорядковувалися начальнику та політруку тюрми, і мали бути, насамперед, «політично підготовленими» і володіти основами «марксизму-ленінізму».

«Пом'якшений» режим для неповнолітніх осіб виявлявся в тому, що вони розміщувалися в найбільш пристосованих для утримання камерах, як правило в окремих корпусах тюрми, не більше 10–15 осіб у кожній, з розрахунку не менше ніж 2,5 м² площі на особу.

Неповнолітні підслідні, порівняно з дорослими, мали додаткові права щодо листування, зустрічей з рідними, отримання продуктових, речових і грошових передач, побачень з адвокатом. У камерах, де утримувалися більше ніж 5 неповнолітніх, дозволялось обирати старосту, який затверджувався адміністрацією і мав допомагати тюремному персоналу в підтриманні тюремного режиму та сприяти вихователям у проведенні «культурно-виховної» роботи. Остання включала проведення навчальних занять, масову

виховну роботу та організоване проведення ігор і фізкультурних заходів. Навчальні заняття були спрямовані на ліквідацію безграмотності серед неповнолітніх заарештованих та вивчення окремих дисциплін за програмою неповної середньої школи (географії, історії, арифметики та інших). Масова виховна робота зводилася переважно до бесід на політичні теми та колективного читання в камерах газет, журналів і художньої літератури. Основними формами фізкультурної роботи інструкція вважала проведення зарядки в камерах, турнірів з шахів і шашок, організацію різноманітних спортивних ігор у дворі для прогулянок під керівництвом вихователя.

Утім, у випадках злісного порушення неповнолітніми тюремного режиму та встановленого внутрішнього розпорядку владою начальника тюрми до них могли бути застосовані досить суворі стягнення – позбавлення листування, побачень і передач строком до одного місяця, переведення в камеру-ізолятор на строк до 5 діб, а в разі камерного бунту – застосування води з пожежного гідранта. Разом з тим неповнолітніх не могли карати карцером та використовувати щодо них гамівні сорочки.

Особливий юридичний статус, дещо відмінний від внутрішніх тюрем і ВТК, мали слідчі ізолятори, які були створені відповідно до наказу НКВС СРСР № 001167 від 2 жовтня 1939 р. у виправно-трудових таборах НКВС СРСР [4, арк. 216–219]. Слідчі ізолятори підпорядковувалися 3-м відділам таборів НКВС. У них мали утримуватися ув'язнені особи, які перебували під слідством, а також ті із засуджених, хто оскаржив свій вирок у касаційному порядку. Внутріш-

ній режим у слідчих ізоляторах був подібним до режиму, який установлювався для внутрішніх тюрем і ВТК.

Разом з тим 14 грудня 1939 р. наказом НКВС СРСР № 001477 оголошено Положення про тюрми ГУДБ НКВС СРСР для утримання засуджених [2, арк. 298–312]. Ці тюрми, на відміну від внутрішніх тюрем ГУДБ, були установами відбування покарання тюремного типу для осіб, обвинувальні вирoki стосовно яких уже набрали законної сили.

Зміни в підпорядкованості тюрем органів державної безпеки для утримання підслідних відбулися на початку 1941 р., після створення НКДБ СРСР і НКДБ УРСР. Відповідно до спільного наказу НКДБ СРСР і НКВС СРСР № 03/0115 від 6 березня 1941 р. з відання Тюремного управління НКВС СРСР і тюремних управлінь, відділів і відділень НКВС-УНКВС, окружних, міських і районних відділів НКВС внутрішні тюрми і внутрішні тюремні камери (далі – ВТК) передано в підпорядкування 2-го відділу НКДБ СРСР і 2-х відділів НКДБ-УНКДБ [3, арк. 176].

Наступним спільним наказом НКВС СРСР і НКДБ СРСР № 108/25 від 20 травня 1941 р. врегульовано взаємовідносини органів НКВС і НКДБ на місцях у питаннях утримання ув'язнених у тюрмах. У тих містах, де органи НКДБ не мали внутрішніх тюрем або ВТК, заарештовані, які проходили у справах НКДБ, мали безперешкодно прийматися в тюрми НКВС з дотриманням для них умов ізоляції, передбачених наказом НКВС СРСР № 00839 від 28 липня 1939 р. Тюрми НКВС були зобов'язані приймати заарештованих органами НКДБ осіб і в тих містах, де функціонували внутрішні тюрми і ВТК НКДБ, якщо

останні були переповнені і не могли вмістити всіх затриманих. Водночас із тюрем НКВС до внутрішніх тюрем і ВТК НКДБ могли передаватись особи, засуджені до вищої міри покарання, якщо для їх утримання в загальних тюрмах не було створено належних умов. Порядок конвоювання заарештованих на допити, судові засідання, відправлення в табори після засудження встановлювався за погодженням керівництва органів НКВС і НКДБ. Продовольче та речове забезпечення осіб, які утримувались у внутрішніх тюрмах і ВТК НКДБ, тимчасово здійснювалося через тюремні управління, відділи, відділення НКВС-УНКВС. Зазначена процедура утримання заарештованих у тюрмах НКВС поширювалася також на осіб, які були затримані органами військової контррозвідки [3, арк.177–178].

Багато уваги було звернуто на питання охорони тюрем, запобігання втечам заарештованих як з тюремних приміщень, так і з-під варти під час конвоювання до судових установ. Заступником наркома внутрішніх справ СРСР затверджено циркуляр Головного тюремного управління НКВС СРСР № 109 від 21 квітня 1940 р. щодо посилення заходів, спрямованих на припинення втеч ув'язнених з тюрем НКВС-УНКВС. Зокрема, у ньому наголошувалося на необхідності дотримання вимог наказів НКВС СРСР № 0411 від 14 грудня 1939 р. про організацію служби тюремного нагляду та зовнішньої охорони тюрем і № 001288 від 26 жовтня 1939 р. – про розслідування випадку кожної втечі та віддання винних осіб до суду військового трибуналу. Наказувалося посилити тюремний режим, вимагати від

ув'язнених «беззаперечної покорності волі наглядача», провести повне комплектування штатного складу тюрем, активізувати агентурну роботу серед тюремного персоналу та ув'язнених з метою попередження запланованих втеч, використовувати технічні заходи для охорони тюрем тощо [3, арк. 8–10].

Дуже близьким за змістом до згаданого циркуляру був наказ НКДБ СРСР № 00215 від 31 травня 1941 р. «Про заходи по боротьбі з втечами ув'язнених з внутрішніх тюрем і внутрішніх тюремних камер і будівель НКДБ-УНКДБ» [3, арк.191–192]. У ньому також пропонувалося здійснити перевірку тюрем, зміцнити дисципліну серед особового складу наглядачів, проводити ретельне розслідування втеч ув'язнених і притягати до суворой відповідальності винних осіб. Водночас заборонялося залишати в приміщеннях НКДБ-УНКДБ заарештованих під охороною вахтерів і співробітників, а після завершення допиту повертати їх у встановленому порядку до тюрми за місцем утримання.

З метою посилення контролю та централізації обліку в загально-союзному масштабі заарештованих і ув'язнених осіб відповідно до наказу НКДБ СРСР № 00204 від 28 травня 1941 р. вводилися єдині форми реєстрації та обліку осіб, які були піддані арешту: особова справа, анкета, облікова картка для централізованого обліку злочинців, дактилоскопічна картка, «сигналітична фотографія». За новими формами мала бути проведена перереєстрація заарештованих осіб, які утримувались у внутрішніх тюрмах і ВТК НКДБ-УНКДБ. Загальне керівництво цією роботою покладалося на 1-й спецвідділ НКВС

СРСР і 1-ші спецвідділи НКВС-УНКВС. Наказом № 00204 затверджено такі документи: інструкцію з проведення перереєстрації ув'язнених, які утримуються у внутрішніх тюрмах і ВТК НКДБ СРСР; форми обліку; настановлення 1-го спецвідділу НКВС СРСР зі складання облікових документів на злочинців, які реєструються [3, арк. 179–190]. Цей наказ повністю ігнорував принцип презумпції невинуватості, об'єднуючи в єдину систему реєстрацію різні категорії учасників кримінального процесу – як підозрюваних у вчиненні злочину, так і вже засуджених осіб.

Відновлення діяльності на території України радянських органів державної безпеки в період Другої світової війни супроводжувалося поновленням у їх системі місць утримання заарештованих і відповідними змінами в юридичному регулюванні функціонування останніх. Наказ НКДБ СРСР № 00299 від 16 жовтня 1943 р. нагадував, що на всіх осіб, які були тимчасово затримані за підозрою в учиненні злочину та перебували у внутрішніх тюрмах НКДБ СРСР і його місцевих органів, відповідно до вимог кримінально-процесуального законодавства протягом 48 годин із санкції відповідного прокурора мало бути оформлено арешт або проведено звільнення таких осіб. Зазначалося, що на майбутнє прийняття тимчасово затриманих осіб до внутрішніх тюрем НКДБ СРСР, НКДБ союзних республік, УНКДБ, транспортних і водних відділів НКДБ дозволялося тільки за наказами наркомів внутрішніх справ і державної безпеки СРСР, за письмовим розпорядженням їх заступників, начальників ГУКР «Смерш» НКО і НКВМФ, наркомів державної безпеки

союзних республік, начальників УНКДБ і їх заступників, а також начальників транспортних і водних відділів НКДБ та їх заступників [3, арк. 197].

Відповідно до наказу НКДБ СРСР № 00101 від 22 березня 1944 р. затверджено Положення про внутрішні тюрми та ВТК НКДБ СРСР і Правила внутрішнього розпорядку для ув'язнених, які утримуються у тюрмах НКДБ [3, арк. 198–207]. Нове Положення в питаннях, що стосувалися порядку прийняття, режиму утримання ув'язнених, охорони тюрем принципово не відрізнялося від попереднього, але водночас мало певну новизну. Зокрема, було чітко виписано категорії осіб, які могли перебувати у внутрішніх тюрмах і ВТК НКДБ – підслідні ув'язнені органів НКДБ і засуджені особи, які були викликані з місць позбавлення волі для проведення слідства в новій справі, додаткового розслідування або для оперативних потреб. Утримання у внутрішніх тюрмах НКДБ осіб, заарештованих органами НКВС, прокуратури та суду, дозволялося в кожному окремому випадку з дозволу начальника органу НКДБ, при якому знаходилася внутрішня тюрма.

Серед інших новел Положення можна назвати окремий розділ, присвячений утриманню тимчасово затриманих осіб, норми якого ґрунтувалися на вимогах кримінально-процесуального законодавства та згаданого раніше наказу НКДБ СРСР № 00299 від 16 жовтня 1943 р. Це, напевно, було пов'язано з тим, що в питаннях обрання запобіжних заходів щодо підозрюваних, як правильно зазначає Г. Я. Савчин, залишення на волі під заставу чи підписку про

невийзд органами слідства практично не застосовувалося [5, арк. 11].

Крім того, у рамках відповідного розділу Положення визначено також статус ВТК, які створювалися винятково для утримання підслідних осіб при окружних, міських і великих районних відділах НКДБ, при деяких транспортних і водних відділах НКДБ за умови відсутності в цій місцевості внутрішньої тюрми НКДБ або загальної тюрми НКВС.

Зазнала змін підпорядкованість внутрішніх тюрем і ВТК. Вони вважалися самостійними структурними частинами органів НКДБ, які перебували під керівництвом начальника органу НКДБ і начальника відділу «А» НКДБ-УНКДБ. ВТК транспортних і водних відділів НКДБ підпорядковувалися 3-му управлінню НКДБ СРСР. Загальне керівництво всіма тюрмами і ВТК у системі органів державної безпеки здійснював відділ «А» НКДБ СРСР, який розробляв інструкції з тюремної роботи та контролював їх застосування на місцях. Внутрішні тюрми поділялися залежно від місця розташування на три категорії, а ВТК – на дві.

У повоєнний час уведено нові норми харчування ув'язнених у внутрішніх тюрмах НКДБ-УНКДБ. Це затвердив наказ НКДБ СРСР № 00476 від 29 листопада 1945 р., яким скасовано попередній наказ НКВС СРСР № 00660–1943 р. із цих питань. Окремі норми забезпечення визначалися для звичайних ув'язнених, хворих, неповнолітніх і дітей ясельного віку. Установлювалися також норми пайка, який видавався на час слідкування звільненим з тюрем [3, арк. 227–229а].

Висновки. Таким чином, у період тоталітарного режиму місця

утримання заарештованих осіб в органах державної безпеки перебували в підпорядкуванні спочатку комендатур органів ДПУ, згодом – Тюремного управління, відділів і відділень НКВС-УНКВС, а після створення НКДБ – у віданні спочатку 2-го відділу НКДБ СРСР і 2-х відділів НКДБ-УНКДБ, а згодом відділу «А» НКДБ СРСР і його місцевих органів. Основними організаційними формами місць утримання заарештованих із середини 1930-х рр. стали внутрішні тюрми та ВТК. Юридичний статус місць утримання підслідних в органах державної безпеки був урегульований низкою відомчих підзаконних актів, які приймалися на зміну один одному. Насамперед, це Положення, затверджені наказами НКВС-НКДБ СРСР 1937 р, 1939 р. і 1944 р., а також прийняті на додаток до них правила та інструкції щодо внутрішнього розпорядку, тюремного режиму, системи охорони тюрем, норм харчування та санітарного забезпечення тощо.

Окрему категорію місць утримання осіб, які перебували під слідством в органах державної безпеки, становили слідчі ізолятори, створені з 1939 р. у виправно-трудових таборах НКВС. Останні призначалися для засуджених осіб, стосовно яких велося слідство або які подали касаційні скарги на вироки судових чи позасудових установ. Слідчі ізолятори за внутрішнім режимом перебування підслідних не мали принципових відмінностей від внутрішніх тюрем і ВТК.

У внутрішніх тюрмах і ВТК нехтувався принцип презумпції невинуватості, оскільки особи, заарештовані органами державної безпеки, уже з моменту затримання розглядалися як злочинці. Внутрішній режим

утримання осіб, які перебували під слідством і вина яких ще не була доведена і встановлена судом, суттєво не відрізнявся від режиму в місцях позбавлення волі, встановленого для засуджених.

Список використаних джерел

1. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 7 (СРСР).
2. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 201 (СРСР).
3. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 16 (СРСР).
4. ГДА СБ України. Ф. 9. Спр. 5 (СРСР).
5. Савчин Г. Я. Радянська система виконання покарань у західних областях України (1944–1953 рр.): історико-правове дослідження: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2015. 20 с.

V. Okipniuk,
*Candidate of Legal Sciences, Associate
Professor, Head of the Department of Theory
and History of State and Law of the National
Academy of the Security Service of Ukraine*

LEGAL STATUS OF RECOVERY OF PROCEEDINGS IN THE STATE SECURITY BODIES OF THE USSR (1929-1953 YEARS): HISTORICAL AND LEGAL ANALYSIS

The article describes the legal acts regulating the activity of places of detention of arrested in the organs of state security of the Ukrainian SSR during the totalitarian regime. In particular, it was approved during 1937–1944 by the orders of the NKVD and the NKGB of the USSR on the provisions of the internal prisons and adopted in their development and supplements other regulations that regulate the organization of the internal regime, external security, sanitary, food and property provision of the arrested and the investigators. It was found that since the mid-1930s, the main organizational forms of functioning of the places of those arrested in the state security organs were internal prisons and internal prison cameras.

During the investigated period there were changes in the subordination of these institutions. As part of the NKVD, they were subject to the Chief Prison Department and the prison departments and the NKVD-UNKVD branch, and after the establishment of the NKDB of the USSR – the 2nd departments of the NKDB-UNKDB, and subsequently the Division «А» of the NKDB of the USSR and its local authorities. Internal disposition and prison regime in places of detention were strict and violated the constitutional rights and freedoms of citizens.

Keyword: *internal prisons; internal prison cells; state security bodies; detainees; arrested persons; persons under investigation.*

Надійшла до редакції 11.12.2018